

KİMLİK, KÜLTÜR VE DEĞİŞİM SÜRECİNDE
OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

KÜRTLER

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

6-8 EYLÜL 2012

BİNGÖL

*In the Context of Identity, Culture and Change From Ottomans to the
Present the Kurds International Symposium*

Di Pêvajoya Nasnamê, Çan û Guhertinê De Ji Osmanîyan Heta Îro Kurd

الأكراد من حيث الهوية والثقافة والتطور منذ العهد العثماني حتى اليوم

EDİTÖR

Doç. Dr. M. Cengiz YILDIZ

KATKIDA BULUNANLAR

Arş. Gör. Ahmet ALP

Arş. Gör. Fecri ARSLAN

Arş. Gör. Selman YEŞİL

Arş. Gör. Zahir ERTEKİN

Arş. Gör. Bedrettin BASUĞUY

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

2013

19. ve 20. YÜZYILDA BİNGÖL VE ÇEVRESİNDE KÜRT ÖNDE GELENLERİ

Arş. Gör. Hasan Fehmi ERDOĞMUŞ*

ÖZET

Kürtler Mezopotamya olarak bilinen Dicle-Fırat havzasında binlerce yıldır çok farklı etnik unsurlarla beraber yaşamışlardır. Bu geniş coğrafya üzerindeki egemenlik mücadelesi beraberinde çeşitli ihtilaflara ve savaflara neden olmuştur. İmparatorluklar ve devletler için stratejik öneme sahip bu bölgenin sürekli el değiştirmesi bölge unsurlarının bu yapı içinde emirlik, beylik ve aşiret düzeni içinde şekillenmelerine neden olmuştur.

Özelde ise Bingöl ve çevresi olan Genç, Palu, Hani, Lice gibi bölgeler gerek aşiret yapısı ve gerekse bulunduğu konum itibariyle Mezopotamya'da ayrı bir öneme sahiptir. Bu bölge hem Beylik, hem aşiret yapısı hem de dini ve siyasi şahsiyetleri itibariyle Kürt tarihi içinde önemli bir yere haizdir. Her ne kadar bu bölgede bazı farklılıkları nedeniyle Zaza olarak bilinen toplumun etnik kökeni hakkında ihtilaflar olsa da, Kürtlerin bir parçası olarak değerlendirilmektedirler. Ayrıca bu bölge bey ve aşiretleri özellikle son iki yüzyıl içinde meydana gelen toplumsal hareketlerde etkin rol oynamışlardır.

Bingöl ve çevresinin feodal yapısı diğer Kürt bölgelerinden farklı olarak ağa-ırgat, ağa-köylü ilişkisi üzerinden değil, daha çok akrabalık üzerinden şekillenmiştir. Ayrıca bu bölgede önde gelen liderler toplumsal hareketlerde birlikte olsalar da toplum üzerindeki etkinlikleri itibariyle dini ve siyasi şahsiyetler olarak ayrılmışlardır. 19. ve 20. yy'da bu bölgenin "önde gelenleri" olarak şu isimler sayılabilir: Palulu Şeyh Said Efendi, Bingöllü Şeyh Şerif Efendi, Çanlı Şeyh İbrahim efendi, Melekanlı Şeyh Abdullah efendi, Hanili Şeyh Salih Bey, Hanili Şeyh Adem Efendi, Mıstanlı Hafız Efendi, Modanlı Faki Hasan, Gençli İsmail Ağa, Gırnoslu Kolos Ağa, Botyanlı Ömer Ağa.

Anahtar Kavramlar: Kürt Önde Gelenleri, Zaza, 19. ve 20. Yüzyıl Bingöl çevresi, Şeyh Said Hareketi.

GİRİŞ

Son iki yüzyıllık dönem Ortadoğu coğrafyası için çok önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini yaşadığı, I. Dünya

* Fatih Üniversitesi Hukuk Fakültesi, hferdogmus@fatih.edu.tr

savaşının olduğu ve daha sonrasında Cumhuriyetin kurulduğu bu dönem bölge için ve özelde Bingöl ve çevresi için de değişime neden oldu. Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılın ilk yarısı siyasi gelişmelerin ve toplumsal hareketlerin en fazla yaşandığı dönemlerdendir. Bu dönemdeki toplumsal olaylarda rol almış dini ve siyasi şahsiyetleri tanımak Bingöl ve çevresinin toplumsal yapısı için de yol gösterici olacaktır.

İki yüzyıllık dönemde yaşamış bütün dini ve siyasi şahsiyetlerden bahsetmek mümkün olmamakla beraber Şeyh Said hareketinin yaşandığı dönemi merkeze alarak bu dönemin ve Bingöl ve çevresinin bazı önemli şahsiyetlerinden bahsetmeye çalışacağım. Ayrıca, şunu belirtmek gerekir ki; Kürt tarihinde kahramanlık hikayeleri, efsaneler ya dilden dile ya da Dengbêjlerin sesinden nesillere aktarılır. Ne yazık ki Bingöl yöresinin de kahramanları daha çok bu yolla anlatıldığı için kayıtlı tarihte haklarında pek fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Son dönemlerde tarihe ilgi duyan bazı araştırmacıların çalışmaları olsa da henüz yeterli düzeyde olduğu söylenemez. Bu nedenle bu çalışma kapsamında amaç topluma önderlik yapmış ve yol göstermiş bazı şahsiyetler hakkında bilgi vermektir.

Bu şahıslar hakkında bilgi vermeden önce Mezopotamya ve Kürtler üzerinde kısaca durulacak ve ardından Bingöl ve çevresi hakkında kısa bilgi verilecektir. Bu çalışmada Bingöl ve çevresi ifadesiyle Bingöl'le birlikte Genç, Hani, Lice bölgeleri kastedilmektedir. Bu tercihin sebebi iki yüz yıllık bir dönemin ve bu dönemin önde gelen tarihi şahsiyetlerinin hepsinin bir makale kapsamında değerlendirilemeyecek olmasıdır.

Ayrıca Zaza olarak tanımlanan yöre halkının Kürt başlığı altında değerlendirilmesine konuyla ilgisi kadar değinilecektir. İkinci bölümde ise bazı Kürt önde gelenleri hakkında hem yazılı kaynaklardan hem de sözlü olarak elde edilen bilgiler paylaşılacaktır.

1.MEZOPOTAMYA ve KÜRTLER

Mezopotamya; kelime olarak eski Yunancada “nehirler arasındaki ülke” yani Dicle ve Fırat nehirlerinin bulunduğu havzayı ifade eden bir kavramdır ve medeniyetlerin beşiği olarak kabul edilir. Tarihte bilinen ilk yerleşim yerlerine ev sahipliği yapmış ve insanlığın ortak mirasıdır. Tarihçiler, bu bölgenin 7.000 yıllık tarihinden bahsetmektedirler. Bu iki nehir coğrafyaya hayat vermiş ve bu nedenle bölge birçok medeniyetin merkezi olmuştur. Farklı kavimlerin, milletlerin bir arada yaşadığı bölgenin zenginliği toplumların, kentlerin kültür, teknoloji, sanat ve daha birçok açıdan gelişmesine sebep olmuştur. Ayrıca bölge sürekli göç almış ve karşılıklı kültür ve dil etkileşimi olmuştur. Mezopotamya kavramı herhangi bir siyasi veya idare bölgeyi ifade etmemekte ve tarihte bu şekilde anılan bir ülke veya idari yapı da olmamıştır. Ancak medeniyetlerin beşiği olarak kabul edilmekte ve kitabi dinlerde buradan bütün dünyaya yayılmıştır.

Mezopotamya coğrafyasının kadim halklarından Kürtler¹, genellikle Kürdistan denilen coğrafyada yaşamaktadır. Kürdistan denilen coğrafi bölge ise Mezopotamya havzasının büyük bir bölümün içine almaktadır. Kürtler 1516 yılında Yavuz Sultan Selim ile imzaladıkları Amasya anlaşması ile Osmanlı egemenliğine girmişler ve yaklaşık 300 yıl boyunca ciddi bir sorun yaşamadan varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde Kürdistan, bölgenin aşiret yapılanmasına göre oluşturulan beylikler ve emirlikler yapısıyla özerk bir bölge olarak yönetilmiştir.

1.1.Dil

Kürtler, Kürtçe olarak bilinen dili kullanmaktadırlar ve bu dil Hint-Avrupa dil grubuna dahil edilmektedir.² Britannica Ansiklopedisi Kürt dilini Kurmanci ve Sorani olarak iki gruba ayırır. Zazaki³ ise bu dilin bir alt lehçesi olarak ifade edilmektedir. Bazı kaynaklar Zaza-Gorani grubunu ayrı bir dil olarak ele almakta ancak tarihi olarak Kürt kavramı Zazaları da kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.⁴ Zazalarda uluslararası istatistiklerde ve araştırmalarda Kürtler arasında kabul edilmektedirler.⁵ Zazaların Türklerin veya Kürtlerin alt grubu olarak gösterme çabaları, siyasi nedenlerden ötürü, aslında birçok Zaza için rahatsız edicidir ancak bu siyasi çabalar dışında Zazaların Kürtler içinde bir grup olarak ifade edilmesi kabul edilebilir bir sınıflandır-

¹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde Kürt maddesi yer almamaktadır. Ansiklopediye yazılacak maddelerin belirlendiği yıllar göz önüne alındığında Kürt maddesinin yazılmama sebebi anlaşılmaktadır. Ayrıca Diyarbakır milletvekili Altan Tan'ın soru önergesi ve verilen cevap için bkz. <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/77-5176sgc.pdf> (E.T. 14.08.2012). Verilen cevap İslam Ansiklopedisinin "bir etnografya ansiklopedisi" olmadığı şeklindedir. "Arap" ve "Türk" maddelerinin olması ise etnik bir tercih değildir" denilerek açıklama yapılmaktadır. İlginç bir şekilde Anayasa'da yer alan "Türk" kavramı içinde aynı savunma yapılmaktadır. Diğer bir yönden ise İslam Ansiklopedisi hazırlayanların Kürtler maddesini yazamaması Türkiye'de bilimin olduğu noktayı göstermesi açısından manidardır. Bugün Bingöl Üniversitesi bünyesinde bu kadar kapsamlı bir Kürt Sempozyumu yapılması ise alınan mesafeleri göstermesi açısından ümit vericidir.

² D.N. Mackenzie, "The Origin of Kurdish", *Transactions of Philological Society*, 1961, s. 68–86'dan aktaran <http://en.wikipedia.org/wiki/Kurd>. (E.T. 24.07.2012)

³ Mardin Artuklu Üniversitesi Kürtçe Enstitüsü Zazaçanın Kürtçe'nin bir lehçesi olduğu yönünde görüş bildirmiştir. (Bkz. Star Gazetesi 14.07.2012) Bu durum zaten tartışılan Zazaçanın ayrı bir dil olup olmadığı meselesini daha da alevlendirmiştir. Şunu belirtmek gerekir ki; dil sınıflandırmalarının objektif kriterleri mevcut değildir. Yani bir dilin başka bir dilin lehçesi olup olmadığı meselesi bilimsel olarak kanıtlanmış değildir. Ortada farklı tezler vardır. Fakat burada asıl rahatsız edici olan mesele örgütlü Kürtlerin bir kesiminin; ulusçu ideolojiden yıllardır gördükleri inkar politikasını Zazalara ve dillerine karşı uygulamaya kalkmalarıdır. Zazalar, Mezopotamya'nın aslı unsurlarıdır ve bu Zazaların Kürt olup olmadıklarıyla ilgili bir husus değildir. Zazaların Kürt olup olmadıkları bir tarafa yapılan araştırmalarda Zazalar Kürtler arasında değerlendirilmektedir. Farklılıkları zenginlik olarak görmek sorunları çözmek için daha uygun olmalıdır.

⁴ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/325225/Kurdish-language> (E.T. 24.07.2012)

⁵ Martin van Bruinessen, "The Ethnic Identity of the Kurds in Turkey" http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/publications/Bruinessen_Ethnic_identity_Kurds.pdf (E.T. 24.07.2012)

madır. Bu nedenle Bingöl ve çevresinde yaşayan insanlar Zaza⁶ olsalar da buradaki önemli şahsiyetleri Kürt önde gelenleri olarak ifade etmekte herhangi bir sakınca yoktur.

1.2.Bingöl ve Çevresi

Tarihi olarak bölgenin merkezi Diyarbekir Beylerbeyliğidir. Bingöl ve çevresi de diğer bölgeler gibi bu yapı içerisinde Diyarbekir'e bağlıydı. Bingöl, Fırat nehrinin iki büyük kolundan biri olan Murat suyunun kollarından birinin kenarına kurulmuştur. 1945 yılına kadar, Çapakçur⁷ olarak anılan Bingöl, Yavuz Sultan Selim dönemindeki sancaklardan biri olarak XIX. yüzyıla kadar Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlı kaldı. Bu yüzyılın ikinci yarısında eyaletlerin kaldırılması ile Genç sancağına bağlandı. Cumhuriyet ile birlikte sancaklar vilayetlere dönüştürüldü ve Genç sancağı da vilayet oldu ve Çapakçur buraya bağlandı. Daha sonra 1927 yılında Genç vilayeti lağvedildi ve 1935 yılında kabul edilen kanun ile Çapakçur il oldu.⁸

Kürtler bu dönemde genel olarak aşiretler halinde varlıklarını sürdürmekteydiler ve Bingöl ve çevresinin aşiret yapılanması ise daha çok akrabalık ilişkilerine dayanmaktaydı. Ancak bu yapıya rağmen aşiretler arasında meydana gelen sorunları çözenler daha çok dini şahsiyetlerdir.⁹ Bu nedenle dini şahsiyetleri ve siyasi şahsiyetleri birbirinden ayırarak incelemek gerekir. Bingöl ve çevresindeki Zazalar kısmen Alevi ama çoğunluğu Sünni- Şafiidirler. Ayrıca tarikat olarak Nakşibendi tarikatına

⁶ Zazalar, Türkiye'de genel olarak 12 ilde yaşamaktadırlar. Bu iller şunlardır: 1) Adıyaman (Semsür) ilinin Gerger (Aldüş) ilçesinde, 2) Bingöl (Çewlîg) ili ve Adaklı (Azarpêrt), Genç (Dara Hêni), Karlıova (Kanîreş), Kiğı, (Gêxî), Solhan (Boglan), Yayladere (Xorxol) ve Yedisu (Çêrme) ilçelerinde, 3) Bitlis (Bidlis) ilinin Mutki (Motkan) ilçesinde, 4) Diyarbakır (Diyarbekir) ilinin Çermik (Çêrmûge), Çınar (Çinar), Çüngüş (Şankûş), Dicle (Piran) Eğil (Gêl), Ergani (Erxenî), Hani (Hêni), Hazro (Hezro), Kocaköy (Karaz), Kulp (Pasûr) ve Lice (Licê) ilçelerinde, 5) Elazığ (Xarpêt) ili ve Karakoçan (Depe), Maden (Maden), Arıcak (Miyaran), Palu (Pali), Kovancılar (Qowancîyan), Sivrice (Sivrice) ve Alacakaya (Xulaman) ilçelerinde, 6) Erzincan (Erzingan) ilinin Çayırılı (Mose), İliç (İliç), Kemah (Kemax) ve Tercan (Têrcan) ilçelerinde, 7) Erzurum (Erzirom) ilinin Aşkale (Aşqe), Çat (Çad), Paşinler (Hesenqe) ve Hınıs (Xinûs) ilçelerinde, 8) Muş (Mûş) ilinin Varto (Gimgim) ilçesinde, 9) Siirt (Sêrt) ilinin Baykan (Hewêla) ilçesinde, 10) Sivas (Sêwas) ilinin Kangal (Qengal), Zara (Zara), Ulaş (Ulaş), İmranlı (Çit) ve Divriği (Dîvrîgî) ilçelerinde, 11) Şanlıurfa (Ruha) ilinin Siverek (Sêwregi) ilçesinde, 12) Tunceli (Dêrsim) ili Çemişgezek (Çemişgezek), Hozat (Xozat), Mazgirt (Mazgêrd), Nazimiye (Qisle), Ovacık (Pulur), Pertek (Pêrtage), Pülümür (Pilemuriye) ilçelerinde meskündürlar. Bkz. www.zazaki.net (E. T. 14.08.2012).

⁷ Ortaçağ İslam kaynaklarında Cebelü Cur olarak bu yerleşim yerine rastlanmaktadır. Yakut, Mu'cemü'l-büldan, II, 102'den aktaran Metin Tuncel, "Bingöl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt VI, s.183

⁸ Metin Tuncel, "Bingöl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt VI, s.183-184

⁹ Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim ile Kürt Emirlikleri arasında yapılan Amasya anlaşmasının mimarı bir din bilgini olan İdris-i Bitlisi'dir. Yine Şeyh Said bir din âlimidir. Aynı şekilde Irak Kürdistan Özerk Yönetiminin başkanı Mesut Barzani'nin dedesi Molla Osman Barzani dini bir şahsiyettir.

mensupturlar.¹⁰ Feodal yapıları ağa-ırgat veya ağa-köylü ilişkisi şeklinde değildir. Aşiret yapıları akrabalık ilişkileriyle oluşmaktadır.¹¹

Bingöl ve çevresinin Şeyh Said hareketiyle ilgileri önemlidir. Bir çok Kürt önde gelen bu hareket içinde yer almış ve Cumhuriyetin bu ayaklanmayı kanlı bastırması bölge üzerinde ciddi etkiler bırakmıştır. Bir çok insan idam edilmiş, bir çoğu hapis yatmış ve önemli sayıda bir grupta firari olarak Bingöl ve çevresinde askerden kaçarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

13 Şubat 1925'te başlayan Şeyh Said hareketi, Devlet tarafından bir Kürt hareketi olduğu ve İngilizler tarafından desteklendiği resmi tez olarak ileri sürülür.¹² İsmet İnönü bu hareketle ilgili açıklamalarında şöyle demektedir: "*Şeyh Sait, hareket esnasında dini kurtarmak davasını açıktan ortaya atmış bulunuyor. "Hilafet kalkmıştır, din tehlikededir. Dini kurtarmak lazımdır". Davaları bu. Şeyh Sait, isyan hareketini, böylece bütün memlekete milli bir hareket olarak değil, bir dini hareket olarak gösteriyor... Şeyh Sait, İsyanını doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır*"¹³

Şeyh Said hareketinin siyasi merkezi olmasa bile askeri merkezinin Bingöl çevresi olduğu söylenebilir. Hareketin ana merkezini Genç (Daraheni), Palu ve Piran (Dicle) oluşturur. Bunların içinde ise en etkili olanları Hançuk¹⁴ aşiretidir. Diyarbakır'a hareket Genç üzerinden gerçekleşmiştir.¹⁵ Bu nedenle bu hareketin neticesi olarak ödenen bedellerin en ağırını Zazalar ödemiştir. Aslında bu durum Zazaların dini şahsiyetlere olan bağlılıklarıyla da ilgilidir. Şeyh Said hareketini bu nedenle din ekseni olarak değerlendirmek gerekecektir.¹⁶ Hareketin yapısı Kürtlerin geleneksel yapısıyla ve tarihiyle uyumludur.

Aslında bu hareketin nasıl patlak verdiği ve bunu takip eden dönem incelendiğinde bunun bir tertip olduğu anlaşılacaktır. Amaç yeni kurulan Cumhuriyetin muhaliflerini tasfiye etmek ve muhalefetsiz bir dönem inşa etmektir. Bu kapsamda 4

¹⁰ Nakşibendi tarikatı 14. Yüzyılın sonunda ortaya çıkmış ve Diyarbakır ve çevresinde etkili bir tarikattir. Bkz. David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, İstanbul, 2004, s. 84.

¹¹ Abdulkali Erdoğan, *Mahzun Mezopotamya*, 1. Baskı, Ankara, 2008, s. 87.

¹² Bu hareketi tek başına dini bir hareket veya bağımsız Kürdistan hareketi olarak değerlendirmek pek mümkün değildir. Kürtlerin I. Dünya savaşı sonrası bağımsız devlet kuramaları bazı Kürtlerin Kürdistan ideali ile hareket ettiklerini, bu hareketi bu yönde başarıya ulaştırma gayreti içinde oldukları söylenebilir. Ancak Zazaların dini önderlere olan bağlılıkları ve Cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırması dini nedenlerin de baskın olduğunu göstermektedir.

¹³ Cumhuriyet, 17.18 Şubat 1925

¹⁴ Hunçuk aşireti; Diyarbakır –Peçar Beyliğine bağlı olarak dört ana unsurdan oluşmaktaydı. Bunlar; Mıstan, Botan, Mürtezan ve Tavustur. Şeyh Said hareketinden sonra aşiret dağılmaya yüz tutmuş ve bir daha Hunçuk adıyla birliktelik oluşturamamışlardır. Daha çok her kol kendi içinde bir birliktelik sergilemeye çalışmaktadır.

¹⁵ Mezopotamya, s. 77

¹⁶ Mezopotamya, s. 43

Mart 1925 tarihinde kabul edilen Takrir-i Sükun Kanunu ile bu yetki hükümete tanınmış ve hükümet dört yıl yürürlükte kalan kanun ile bölgeyi ve ülkeyi sert bir şekilde şekillendirme yoluna gitmiştir. Konumuz ne Şeyh Said hareketi ne de Takrir-i Sükun Kanunu ile bölgede yapılanlar olmadığı için daha fazla detaylandırmıyoruz. Ancak o dönemdeki gelişmeler Bingöl ve çevresindeki Kürt önde gelenleri ciddi şekilde etkilemiştir.

Şeyh Said hareketini muhalefeti temizleme operasyonu olarak değerlendirilmesini destekleyecek önemli sebeplerden biri İstiklal Mahkemeleridir. Şeyh Said isyanı kaldırılması için kurulmuş olan İstiklal Mahkemeleri İstanbul, Ankara ve isyan bölgesinde kurulmuştur. 1925-1927 yılları arasında faaliyette bulunan bu mahkemeler hukuk mahkemeleri değildir. Bu mahkemeler delile ihtiyaç duymadan derhal karar verebilmekte ve asker – sivil herkese emir verebilmektedirler¹⁷. Farklı yerlere giderek oralarda hemen yargılama yapmaları da görev kapsamındadır.¹⁸ İsyen bölgesinde faaliyet gösteren İstiklal Mahkemesi 5010 kişiyi yargılayıp bunlardan 420 kişiye idam cezası verdi. Bu mahkeme üyelerinden Lütfi Müfit şöyle demektedir: “Bizim muayyen milli gayemiz vardır. Ona varmak için ara sıra kanunun üstüne de çıkarız”¹⁹ Yine aynı mahkemede savcı yardımcılığı görevi yapan Avni Doğan ise Ankara’dan yönlendirildiğini ve mahkemenin istenmeyen kimseler hakkında uydurma deliller oluşturduğunu söylemektedir.

Şeyh Said’in yargılanmasına 26 Mayıs 1925’te Diyarbakir’de başlandı ve yargılama bir aydan biraz fazla sürdü. 81 tutukludan 48 Kürt önde gelenleri karar metninde yer alır. 28 Haziran günü verilen karar ertesi gün infaz edildi. Şeyh Said ve 48 arkadaşı Diyarbakir’de idam edildi. Diyarbakir’de idam edilenler arasında Bingöl ve çevresinde olanlar şunlardır:

“HEYET-İ SABİKA:

Güya dini ve şer’i ve fakat her halde müstakil bir Kürdistan Hükümeti teşkil ve te’sis eylemek emel ve maksadı ile Hükümet-i Cumhuriyye aleyhine fiilen ve müsallehan kıyam eyledikleri iddiasıyla maznunun aleyhim olup mevkuf bulunan...

2) Melikan’lı Şeyh Abdullah bin Şeyh Mahmud 38 yaşında. Genç Vilayeti Melikan Karyesinde mukim, medrese ve postnişin

5) Şeyh Şerif bin Şeyh Mustafa, 44 yaşında. Palu’da mukim. Diyarbakir’in Tanıklı Karyesinde okumak ve harp etmekle meşgul.

¹⁷ Ahmet Cemil ERTUNÇ, *Cumhuriyetin Tarihi*, Pınar Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, s.113

¹⁸ İzmir’de Mustafa Kemal Paşa’ya yönelik suikast girişimi üzerine İstiklal mahkemesi İzmir’e gider. Şeyh Said sonrası hala geride kalan muhalefetin tamamıyla temizlenmesi için bu durum önemli bir fırsat olarak değerlendirilir.

¹⁹ Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul, 1964, s. 173,174’den aktaran *Cumhuriyet Tarihi*, s.113-114.

6) Fakih Hasan Fehmi bin Hacı Süleyman, 35 yaşında Genç Vilayetinın Mudan Karyesinde mukim, Şeyh Sait'in Darhini inzibat memuru,

7). Hacı Sadık Bey bin Hüseyin, 60 yaşında, Kürt ihtilali amil ve kumandanlarından olduğu iddiasıyla, Genç Vilayetinın Valir Nahiyesinde mukim.

8) Çan'lı müftü Şeyh İbrahim bin Şeyh Halit, 53 yaşında. Çapakçur'da mukim. Çapakçur müftüsü.

9) Şeyh Ali bin Şeyh Halit, 34 yaşında Çan'lı, rençber.

11) Şeyh Hasan bin Şeyh Ahmet, 70 yaşında. Çapakçur'da sakin.

12) Garip'li Mehmet Bey bin İzzet, 31 yaşında. Çapakçur Garip Kariyesinden.

13) Hani'li Mustafa Bey bin Hacı Ali, 53 yaşında, hani Nahiyesinde mukim, eşraftan.

14) Hani'li Salih Bey bin Sait, 55 yaşında, hani Nahiyesinde mukim, eşraftan.

15) Çan'lı Şeyh Abdullah bin Şeyh Ali,

17)Şeyh Adem bin Şeyh Mehmet, 50 yaşında.

27) Musyan'lı muallim Molla Cemil bin Halil, Musyan Kariyesinde mukim Yamaç Aşireti rüesasından imam ve muallim

32) Hani'li Mahmut bey bin Mustafa Bey, maslup Doktor Fuat ile içtima ve Şeyh Sait'in müşaviri.

42) Şenik'li Ali Badan bin Hasan, 40 yaşında rençber.

43) Kargapazar'lı Halit bin Mehmet, 40 yaşında, Genç'in Uğnut Nahiyesinin Kargapazar Karyesinde mukim.

47) Nahiyeye Müdürü Tayyib Ali Efendi bin İsmail, 33 yaşında. Perhünkök Nahiyesi Müdürü mütevellizadelerden.

...hareket-i vakıalarına tevafuk eden Kanun-u Ceza'nın 45. maddesinin hem-fiiller müteallik fıkra delaletiyle Kanun-u Mezkurun 1. babının 1. faslına müzeyyel madde-i Kanuniye ahkamına tevfikân idamlarına..."²⁰

Ankara İstiklal Mahkemesi isyan bölgesinde kurulan İstiklal mahkemesiyle birlikte 7 Mart 1927'de kapatıldı.²¹

²⁰ Karar metninden aktaran Tahsin Sever, *1925 Hareketi Azadi Örgütü*, Doz, İstanbul, 2010, s. 247-250

²¹ Cevdet Küçük, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXIII, İstiklal Mahkemeleri, s.354

2.BAZI KÜRT ÖNDE GELENLERİ

2.1.Hacı İsmail Ağa

Tahmini olarak 1850–1930 yılları arasında yaşamıştır. Genç'te mukim ve Yaxgik aşiret lideridir. Ancak merkezi hükümetin bir temsilcisi, daha çok mali işlerinden sorumlu yetkilisi olması nedeniyle yörenin de en etkin ve saygın şahsiyetlerinden biriydi. Genç'in Şark coğrafyasının Güneydoğu ve Doğu bölgesi arasında bir geçiş noktası olmasından dolayı kervanların konaklama yeri idi de. Genç'te ücretli kalınabilecek bir han olmadığı için gelen misafirler İsmail Ağa'nın konak ve hanlarında ağırlanıyordu. Şeyh Said'in 924 yılında Genç'e yaptığı ziyareti sırasında da beraberindeki üç yüz atıyla beraber H. İsmail Ağa'nın konağında misafir edildiği bilinmektedir.

İsmail Ağa hakkında şöyle bir anekdot da anlatılır. Genç'in henüz bir belde olarak Diyarbakır Pêçar beyliğine bağlı olduğu dönemde, Gencin daha merkezi bir yer olduğunu iddia ederek beylik merkezinin Genç'e alınmasını talep eder. Ağa'nın bu yoğun çabaları sonucu vilayet merkezinin Genç'e verildiği iddia edilmektedir.²²

Ayrıca İsmail Ağa, Sultan Abdülhamit tarafından oluşturulan Hamidiye Alayları'nda Albay olarak görev almıştır. Osmanlı- Rus harbinde Alay Komutanı olarak savaşa katılmıştır. Bölgenin en önemli tüccarları arasında da sayılan H. İsmail Ağa, dönemin dini şahsiyetlere verdiği önem ve saygı nedeniyle de konumunu daha da güçlendirmiştir.

Muhtemelen bu nedenlerden olsa gerek, Şeyh Said hareketinde kendisi pasif kalmayı tercih etmiş ve hareketten uzak durmuştur. Ancak hareketin aleyhinde de fiili olarak durmamıştır. Fakat oğlu Yusuf Ağa hareket sonrası direnişe katılmış ve Karlova civarında askerle girilen bir çatışmada öldürülmüştür.²³

İsmail Ağa'nın ölümünden sonra da saygınlığı ve hanedanlığı özellikle oğlu Ali Ağa üzerinden devam etmiştir. Tanınmış bir tüccar da olan Ali Ağa misafirperverliği ve cömertliği ile de ün yapmıştır. Oğlu Hacı Said Ağa da, Genç'te Belediye Başkanlığı yapmış, çok partili dönemde Demokrat Parti'den Milletvekili seçilmiş ve 1960 ihtilali sonrası Yassı ada'ya sürgüne gönderilmiştir. Siyasi yasağı kaldırıldıktan sonra 1977 yılında Adalet Partisi'nden bir dönem daha Milletvekili olarak TBMM'ne girmiştir. İsmail Ağa'nın küçük oğlu Halil Ağa'da yaklaşık 25 yıl Genç Belediye Başkanlığı yapmıştır.

2.2.Şeyh Şerif Efendi

Şeyh Şerif Efendi Genç ilçesi Sivan köyündendir. Babası Şeyh Mustafa Nakşi tarikatının önemli halifelerinden biriydi. Tahmini olarak 1880 yılında doğmuş ve 44

²² *Veng Daraheni*, Burhanettin Bilgin (Şeyh Şerif Efendi'nin torunu) ile Roportaj, Sayı 1., 2010, s.9.

²³ Hacı İsmail Ağa'nın torunu Av. Hasan Göker'den sözlü anlatım.

yaşındayken Diyarbakir'de Şeyh Said'le birlikte idam edilmiştir²⁴. Kendi yörelerinde saygın ve etkin dini önderlerdendi. Bölgenin Rus harbinde Rus askerlerinin Solhan Şerevdin (Şeref) meydanına kadar geldikleri bilinir. Şeyh Şerif Efendi kendi yöresinden topladığı gönüllülerle birlikte oluşturulan milis kuvvetleri komutanı olarak bu savaşa katılır.²⁵ Daha sonra Şeyh Said hareketinde öncülerden biri olarak yöre halkıyla birlikte etkin rol oynar ve Palu üzerinden Elazığ kuşatmasına katılır. Bu nedenle de yakalanarak idam edilir.

2.3.Girnoslu Kolos Ağa

Resmi kayıtlarda Hacı Selim Ağa olarak geçen Kolos Ağa Genç-GIRNOS , Türkçe adıyla "Kepeçeli" köyündendir. Zikte Aşireti olarak bilinen bu yöre aslında Şemsan köyü ile birlik Şeyh Avlu denilen ayrı bir aşiretin mensuplarından oluşmaktadır. Zikte ile olan akrabalık ilişkileri dışında ticari ve sosyal ilişkileri daha çok Solhan aşiretleriyle iç içe olmuştur. Ömeran ve Meneşkurd gibi aşiretlerle de hareket ettikleri bilinir.

Şeyh Said hareketinde Genç'in Zikte, Yexgik ve Hunçuk aşiretleriyle ortak hareket etmiştir. Diyarbakır kuşatmasına da onlarla birlikte katılmıştır. Kuşatma başarısız sonuçlanınca kardeşi Mustafa Ağa ve yakınlarıyla birlikte Genç-Solhan bölgelerinde yıllarca mücadeleyi devam ettirir.²⁶ Hacı Kolos Ağa, yaklaşık on yıl devlete teslim olmayı reddederek çatışmayı sürdürür.1934 yılında Girnos köyüne yakın ormanlık bir bölgede askerle giriştiği bir çatışmada hayatını kaybeder. Askerler tarafından başı gövdesinden koparılarak teşhir edilmek üzere Çabakçur'a götürülür. Başsız cesedi de kendi köyünde akrabaları tarafından defnedilir. Yörenin feodal tarihi içinde saygın yeri olan Girnos ağaları, Hacı Kolos Ağa'dan sonra da başta Kardeşli Mustafa Ağa olmak üzere ailenin diğer fertlerinin saygınlığı devam eder.

2.4.Valerli Hacı Sadık Bey

Şeyh Said ile birlikte idam edilenler arasında en yaşlı olarak bilinen şahsiyetlerden biridir. Mahkeme tutanaklarında yaşı 60 olarak kayda geçirilse de 75 yaş civarında olduğu tahmin edilir. Genç-Valer, Türkçe ismiyle Çaytepe köyündendir. Zikte beyi Hüsyin Bey'in oğludur. Babasından farklı olarak dindar kimliği ile temayüz etmiştir. Döneminde, bölgede nüfuzu güçlü olan önemli şahsiyetlerdendir. Şeyh Said'in Genç vilayeti ziyaretinde toplantıya katılan aşiret reisleri ve ileri gelenlerden biriydi. Yakınları ve mahiyetindekilerden oluşturduğu bir güçle harekete katılır. Diyarbakır kuşatmasında uğradıkları yenilgiden sonra Şeyh Said ile birlikte Genç'e döner.

²⁴ Mahkeme tutanağı.

²⁵ Veng Daraheni, s.9.

²⁶ 19 Şubat 1925 tarihinde Solhan aşiret reisi Mehmet Eli Çeto ve Girnoslu Hacı Selim (KOLOS), Şerafettin dağlarını aşarak Karlıova Hasanova köylerine geldiğini yazar. M.Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*,s. 183'ten aktaran Orhan Zeexpayic, www.zazaki.net (E.T. 14.08.2012).

Şeyh Said İran'a gitmek üzere Genç vilayetinden ayrılmasından sonra, Hacı Sadık yakınlarıyla birlikte dağlarda mücadeleyi devam ettirmek üzere Karlıova bölgesine gelir ve oradaki güçlere katılır. Ancak çok kısa bir süre sonra bir çatışmada sağ ele geçirilir ve tutuklanarak istiklal mahkemesine götürülür.²⁷

2.5.Hanili Şeyh Adem Efendi

Hani-Babéğ, Türkçe ismiyle Kalaba köyündendir. Babası Saygı Nakşibendi halifelerinden Şeyh Mehmet Efendidir. 50 yaşındayken Şeyh Said ve arkadaşlarıyla birlikte idam edilenler arasındadır. Kendisiyle ilgili bir anekdot anlatılır: Harekete katılmak için evinden yola çıkarken elinde sadece bir değnek vardır. Kendisini bekleyen arkadaşları şaşkınlıkla sorar: Savaşa bu değnekle mi gidiyorsun? Şeyh Adem Efendi de cevap verir: Ben savaşa gitmiyorum, Allah için kıyam ediyorum.” Sanırım bu cevap, harekete katılanların en azından bir kısmı için hareketin amacını ifade eden ip uçları da içermektedir.²⁸

2.6.Modanlı Faki Hasan

Tahmini 1890 yılında Genç'in Modan (Meşedalı) köyünde dünyaya geldi. Babası Hacı Süleyman köyün eşrafındandı. Şeyh Said hareketin fikri ve siyasi öncülerinden biridir. Zazalarca çok önemsenen siyasi şahsiyetlerden biridir. Genç'te dava vekili (avukat) olarak çalışmaktaydı. Medrese eğitimi aldığından dolayı kendisine Fakhi Hasan denilmekteydi. Zıkte aşiretinin çok sayıda köyünden biri olan ancak “Zıkte Aşiretinin kalbi sayılan Modan köyü”ndendir. Şeyh Said daha önce gerçekleştirdiği bölge ziyaretinde kendisine misafir olur. Faki Hasan bölgenin önde gelenlerinden biri olmasının yanı sıra dönemin gazetelerini, siyasi olaylarını yakından takip ettiğinden koşullarının bir harekete uygun olmadığı yönündeki kanaatini Şeyh Said ile paylaştığı ifade edilmektedir.

Faki Hasan, halk arasında güvenilir, saygın ve sözü dinlenir biriydi. Şeyh Said hareketine katılmış ve Genç'te yönetime çatışmadan el konulmuştur. Hareketten önce de devlet ve ordu yetkilileri ile iyi ilişkiler içerisindeydi. Bu kısa dönemde Şeyh Said'in valisi olarak atanır. Daha sonra Şeyh Said ve arkadaşları Diyarbakır kuşatmasında başarısız olunca Genç'e çekilirler. Şeyh Said yanındaki bazı kimselerle beraber İran'a doğru yola çıkar ve bir kısım ise dağlara çekilerek mücadeleyi bu şekilde sürdürmeye karar verir. Ancak Faki Hasan Genç'te kalarak devlet yetkililerine teslim olur ve Diyarbakır'da idam edilir. Hem mahkeme döneminde hem de idam edilirken gösterdiği cesaret halk tarafından anlatılmaktadır.²⁹

²⁷ Abdülbaki Erdoğmuş'tan sözlü aktarım.

²⁸ A. Erdoğmuş'tan sözlü aktarım.

²⁹ Mezopotamya, s. 92.

2.7.Mıstanlı Hafız Efendi (Hasan Fehmi Efendi)

Hafız Efendi tahmini olarak 1850–1924 yılları arasında Genç yöresinde yaşayan ve Şark coğrafyasında temayüz etmiş önemli şahsiyetlerden biridir. Xunçuk aşiretinin Mıstan boyundandır. Dergâhı da Mıstan köyündeydi. Çocuk yaşta hem babasını hem de gözlerini kaybetmiş ve yetim büyümüştür. İki gözü ama olmasına rağmen çocuk yaşta Kur'an-ı Kerimi ezberlemiş ve dini ilimleri tahsil etmiştir. Dini eğitimini Diyarbakır-Hani-Babéğ (Kalaba) köyünde Şey Mehmet Efendi ve Diyarbakır- Aktepe'de Şeyh Hasan Nurani'nin yanında aldı. Eğitimini tamamladıktan sonra köyüne dönerek irşat, tebliğ ve eğitim hizmetlerine başladı. Şöhreti kısa sürede bölgeye yayıldı. Rusların Doğu'yu işgali sırasında halkı Ruslara karşı savaşa davet etti. Rus tehdidine karşı halkta başlayan panik ve kaygıların giderilmesinde çok etkin rol aldı ve yöre halkının göç etmesine engel oldu.

Hafız Efendi aynı zamanda Xunçuk aşireti başta olmak üzere çok geniş bir coğrafyada yöre halkının dinî önderi konumundaydı. Bütün yaşamını dönemin kabile toplumunu uyarmak, çatışmaları önlemek, kan davalarını sulh yoluyla sona erdirmek için harcadı. O, toplum nezdinde bir veli olarak anılsa da, öz bir ifade ile bir gönül ve barış adamı olarak tanımlanabilir.

Hafız Efendi'nin en dikkat çeken özelliklerinden biri, bir Nakşibendî Halifesi olmasına rağmen tarihte eşine çok az rastlanabilecek bir örneklelikle bağlılarıyla Şeyh-Mürîd ilişkisine girmemiş, on tane erkek evladı olmasına rağmen, hiç birine tarikat izni vermemiş, hiç birini kendisinden sonra “vekil” tayin etmemiş ve onlara şeyhlik yolunu açmamıştır. Ölümünden sonra on oğlu da, dönemin koşullarına göre aynı yolu izleyerek, yaşamları boyunca ne şeyhlik, ne de seyyidlik etiketi ile tanımlanmalarına izin vermeyerek, babalarının tavsiyelerine uymuşlardır. Böylece, diğer dergâhlardan farklı olarak Hafız Efendi dergâhında verasetle intikal eden bir post söz konusu olmamış, temsil ilim yoluyla devam etmiştir. Bu nedenle de Abdülbaki Erdoğan'ın babası ve Hafız Efendi'nin torunu olan Seyda Molla Mehdi Efendi, aile fertlerinin muhtemel istismarını önlemek için köyde bir Mescit inşa ederek Dergâh geleneğine de son vermiştir.³⁰

2.8.Şeyh İbrahim Efendi

İdamına karar verilen mahkeme tutanağına göre 1872 yılında Çabakçur (Bingöl)-Çan (Göltepesi) köyünde doğdu. Şeyh İbrahim ile birlikte ailesinden de kısmen söz etmek gerekir. Babası Şeyh Halit, dedesi de Şeyh Ahmet Efendi'dir. Şeyh Ahmet Efendi, Palu'lu Şeyh Ali Efendi'nin tarikat halifesidir. Bingöl'ün en önemli Nakşibendi Tarikatı kollarından biridir. Şeyh Said ailesi ile “kız alıp verme” münasebetiyle akrabalık ilişkileri de mevcuttur. Bu nedenle de Şeyh Said hareketinde etkin rol almış ve en ağır bedel ödeyen ailelerden biri olmuşlardır. Ayaklanma

³⁰ Mezopotamya, s. 84.

sırasında Şeyh İbrahim, Şeyh Said tarafından Çabakçur merkez idare sorumlusu olarak görevlendirilmiştir. Amcası Şeyh Mustafa da hareketin silahlı gücü içinde yer alarak Kiğı hattı sorumluluğunu üstlenmiştir. Ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Şeyh İbrahim iki kardeşi Şeyh Ali ve Şeyh Celal ile amcası Şeyh Hasan'la birlikte İstiklal Mahkemesinde yargılanarak idam edildiler.

Amcası Şeyh Mustafa ise bir grup ile Suriye'ye kaçmayı başarır. Demokrat Parti döneminde çıkarılan aftan yararlanarak yaklaşık 25 yıl sonra yurda döner. 1958 yılında yaklaşık 90 yaşında vefat eder. Çan Şeyhleri olarak da bilinen bu aile, dini hizmetler yanı sıra yöresinde sulh ve huzura da önemli katkılar yapmıştır. Başta Şeyh İbrahim olmak üzere, döneminde tasavvuf ve medrese eğitimi alanında hizmetlerde bulunmuş ve toplumdan büyük saygı görmüşlerdir.

Şeyh Said ayaklanmasının kararının Çan'da verildiği iddia edilmektedir. 1 Şubat 1925 tarihinde aşiret liderleri, milis komutanları ile Şeyh ve Mollalardan oluşan 300 kişinin Çan'da bir araya gelerek 3 gün süren bir toplantı yaptıkları ve ayaklanma için öngörülen hazırlıkların bu kongrede karara bağlandığı ifade edilmektedir.³¹

SONUÇ

Bingöl ve çevresinde Kürt önde gelenlerin toplum üzerinde ciddi etkileri olduğu yaşanan olaylara bakıldığında rahatlıkla söylenebilir. Sadece Şeyh Said hareketi bile dini ve siyasi şahsiyetlerin önemini ve toplumu yönlendirme yeteneklerini anlamak açısından yeterlidir. Bu çalışma kapsamında Şeyh Said hareketi merkezli olarak bu bölgede yaşamış Kürt önde gelenlerinin bir kısmından bahsetmek elbette yeterli değildir. Ancak daha çok sözlü gelenekle aktarılan önderlerin derli toplu araştırmalar ile yazılı hale getirilmesi toplumun hafızası için önem arz etmektedir. Bu nedenle daha geniş araştırmalara ihtiyaç vardır. Yukarıda haklarında bilgi verilenler dışında birkaç isim daha zikretmek gerekecektir. Bunlar arasında; Köklü medrese geleneğine sahip Genç-Şemsan köyünden Seyda Molla Aziz Efendi, Seydê Deru olarak halk arasında şöhret bulan, aslen Genç-Valér (Çaytepe) köyünden olup Çabakçur (Bingöl)-Tarbasun köyü Deré mezrasında ikamet eden Molla Muhammed, Çapakcur-Sancak nahiyesi Geylan köyünde müderrislik yapan Sefkarlı Seyda Molla Fehim, Musyan'lı (Yamaç köyü) Muallim Molla Cemil ve Melekan'lı Şeyh Abdullah Efendi gibi şahsiyetler sayılabilir. Bunların dışında da haklarında araştırma yapılması gereken ve toplumun hafızasında yer alan birçok önemli şahsiyet de vardır.

³¹ Hasan Hişyar Serdi, *Görüş ve Anılarım*, s. 188.

KAYNAKLAR

- Abdülbaki Erdoğan, *Mahzun Mezopotamya*, 1. Baskı, Ankara, 2008
- Ahmet Cemil ERTUNÇ, *Cumhuriyetin Tarihi*, Pınar Yayınları, 4. Baskı, İstanbul
- David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, İstanbul, 2004
- Tahsin Sever, *1925 Hareketi Azadi Örgütü*, Doz, İstanbul, 2010
- Veng Daraheni, Sayı 1, 2010
- D.N. Mackenzie, "The Origin of Kurdish", *Transactions of Philological Society*, 1961,
- Martin van Bruinessen, "The Ethnic Identity of the Kurds in Turkey"
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt VI, Cilt XXIII

İnternet

- <http://en.wikipedia.org>
- <http://www.britannica.com>
- <http://www.let.uu.nl>
- <http://www.tbmm.gov.tr/>
- <http://www.zazaki.net>

Kaynak Kişiler

- Abdülbaki Erdoğan (Hafız Efendi'nin torunu, 21. Dönem Diyarbakır Milletvekili)
- Av. Hasan Göker (Hacı İsmail Ağa'nın torunu)